

OLVASÓNAPLÓ

AZ ÍTÉLETALKOTÁS HITELESSÉGE

VARGA ZOLTÁN: *Periszkóp.*
Forum, Újvidék, 1975.

Újdonsült tanároktól hallottam, hogy arról a témáról tudnak igazán jó órát tartani, amelyről egyetemi éveik alatt valamilyen dolgozatot írtak. Valahogy így vagyunk a kritikagyűjteményekkel is: azt tudjuk teljes és éber figyelemmel olvasni, magabiztosan minősíteni, amelyik bennünket is érdekklő témákról szól. Mert különben, ha olvastuk is ezt vagy azt a novellás kötetet, ki emlékszik pontosan a részletekre? Aki maga is végigjegyzetelte, s róla a gondolatait papírra is vetette. Igaz, vannak olyan esszék — Lukács György, Babits Mihály és Németh László műveit hozhatnám föl példának —, amelyekben a művel való konfrontáció szellemi izgalma, az eredeti gondolatok ereje, mélyrétege a bírált mű alapos ismerete nélkül is nagy élmény lehet. De hol vannak ma ilyen esszé-, illetve tanulmányírók?

Varga Zoltán könyvbe gyűjtött kritikáival szerencsém van. Az általa bíralt könyvek nagyobbik feléről magam is írtam, vagy készültem írni, így a róluk szóló vitákat is figyelemmel kísértem. Különben is ezt tettem volna, hiszen szerzünk — jó néhány kivételtől eltekintve — az elmúlt évtized jelentős alkotásait szemelte ki magának. Írt az *Avraham Bogatir hét napja* című Kardos G. György-regényről, Konrád György *A látogatójáról*, Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című munkájáról, Gion Nándor, Domonkos István könyveiről, Páskándi Géza, Deák Ferenc, Kocsis István drámáiról és több kevésbé jelentős, de föltétlenül érdekes műről is. Ebből kitűnik, hogy tematikáját nem valamely áramlat, ízlés vagy csoportérdek, hanem a fontos jelenség iránti kíváncsiság alakította. Ennek érdekében az országhatároktól is eltekintett: a szabad olvasó fesztelenségével vette vizsgálat alá, amit valamilyen okból erre érdemesnek tartott.

Lévéen szépíró, azt várhatnánk, hogy a közelítés, képzettársítás, a stílus eredetiségével próbál figyelmet keltetni. Ezzel adós marad, könyve dísztelen, néhol már-már szürke értekező próza. De csalódást így sem okoz, azzal hat, ami a kritikus elsődrendű kötelessége és esélye is egyben: az ítéletalkotás hitelességével.

Hogy miként vívja ki ezt a hitelességet, nehéz megmondani, mert nincsen tételesen rögzíthető, hivalkodó módszertana, előzetes szempontrendszere, s elméleti kultúráját is kritikusai arányérzékkel engedi szóhoz jutni, tehát mindig a műveket értelmező szándéknak alárendelten. Inkább empirikus, mint teoretikus természet, de ennek köszönheti, hogy az olvasmányélmény és az elemzés, valamint az ítéletalkotás között nála mindig eleven és szoros a kapcsolat. Röviden szólva ez azt jelenti: olvas, ítél és igazol.

A gyakorlatban persze ez igen bonyolult munka. Igen sokszor kényszerül megmagyarázni, hogy a szimbolizáló megoldás miért jó vagy miért rossz az adott műben; hogy a valóság és a jelképes viszonya hol van egyen-

súlyban és hol nincs. Gyakran folyamadik analógiákhoz, párhuzamokhoz. Sűrűn emlékeztet Németh László, Déry Tibor, Camus, Sartre, Dürrenmatt, Ionesco, Beckett bizonyos műveire, figuráira, megoldásaira. Szempontkereső című nagy tanulmánya a görögöktől napjainkig tekinti át a dráma útját a tagadás és igenlés érvényesülése szempontjából. Forrásait nem titkolja, idegen tőle az a nyegle módszer, mely a kész eredményeket csak a korrigáló fölény jegyében hajlandó idézni, de hogy önállóan gondolja át a drámairodalom egész történetét, s hogy kultúrája, készsége alapos, az így is kitetszik.

Az *átgondolás* szónál meg kell állnunk. Varga kritikusai hitelének legfőbb biztosítéka ugyanis a művel való kapcsolatnak az a tűnődő, töprengő változata, mellyel egyik mester a másik alkotását szokta vizsgálni. Mi taglalunk, szétfejtünk, összegezzük — gyakran tüntetve tolvajnyelvünk vagy módszerünk tudakosságával. Szerzőnk kitapintja azt a pontot, ahol a mű ereje vagy gyöngesége legjobban érzékelhető. Idéz egy-egy részletet, elég sűrűn idéz, de ezek többnyire meg is győznek arról, amit állít a jellemzésről, melynek során idéz. Ez az ítéletindokló lelkiismeretesség szinte minden írására jellemző. Néhol az aprólékoságig tüzetes. Például a *Makráról* vagy a Joáb név értelméről szólva. De az a papírt és olvasót nem kímélő bőbeszédűség, mely szakmánkra olyannyira jellemző, idegen tőle. Látszik, hogy meg szeretné győzni az olvasót. Ennek érdekében, mielőtt az értelmezésre és értékelésre térne, többnyire leírja a jelenséget. Gondosan, tömören. Kevés kritikuskunk van, aki egy-egy regény vagy dráma cselekményének rövid összefoglalására, az alakok, a konfliktus jellemzésére ennyi munkát fordítana. Tudjuk, milyen fárasztó ez, de aki komolyan veszi az olvasót és a művet, annak megéri.

Ez a lelkiismeretesség, a bírált alkotásban elmerülő töprengő figyelem, az alkotó viszony nyilvánul meg abban is, amit ő szemérmesen »vesszőparipájának« nevez, vagyis a műben rejlő lehetőségek továbbgondolásában. »...mivé válhatott volna ez a mű — írja Sükösd Mihály regényéről, *A kívülállóról* —, ha Sükösd, még jobban eltaszítva magát a dokumentumszerűség követelményeitől, elsősorban azon a vonalon marad, amelyre Vancsura önéletrajzában írásakor tért rá, ...« (14.) Konrád György említett munkáját elemezve annak a nézetének ad hangot, hogy ügyesen alkalmazott »elidegenítő mozzanatok« révén meggyőzőbbé válhatott volna ez a regény is. Mészöly Miklós *Saulusát* olvasva elképzeleli, milyen lenne, ha a szerző Paulus történetét is megírná. A továbbgondolás jegyében hiányolja, hogy Gion Nándor *Testvérem, Joáb* című regényében a hitványság önhipokrizissal társul, tehát nem nyíltan cinikus változatát a szerző mellőzi. Még tovább megy, amikor előadja, miként lehetett volna meggyőzőbb a birkaajándékozás mozzanata. Máskor a cselekményesség vagy a sűrítés lehetőségét fürkészve teszi szavá az információk passzív jellegét. Például Németh István *Sebestyén* című ifjúsági regénye és e sorok írójának drámája kapcsán.

Meg kell mondani, hogy ezek a továbbgondoló bírálatok az esetek többségében nemcsak a hibát teszik megfoghatóbbá, de valóban a jobb megoldás lehetőségét villantják föl. Teljesen érthető tehát, ha Gion díjnyertes regényéről írt bírálata zárómondatában így bosszankodik: »Mérhetetlen kárnak érzem, hogy nem akadt valaki, aki felhívta volna a szerző figyelmét a szóban forgó részletekre. Abban az esetben Gion Nándor regénye — relatíve — hibátlan alkotás lehetett volna.« (116.) Érezhette ezt más esetekben is, mikor a fanfárok hangja és a mindent igazoló buzgalom elnémította a józan mérleget.

Varga Zoltán *Periszkópját* ez a józanságot lelkiismeretességgel társító adottság kritikánk legértékesebb teljesítményei közé emeli. Érdemes közelebből is megnézni, milyen igény, milyen ízlés és mérték képesítette őt erre.

Azt talán mondani is fölösleges, hogy a modern módszerek híve. Értvén ezalatt a sűrítés, a rétegzettség olyan megoldásait, melyekben a konkrét esemény, illetve látvány egyetemes érvényű jelentést, sőt jelentéseket tartalmaz. A »kimondhatatlan« megérzékítését és a »többértelműséget« nem titkolt rokonszenvvel védi a szimplaság esztétáival szemben. Az általánosság szintjére emelő többletet még Kardos G. György *Avraham Bogatir hét napjában* is kevesli. A lapos példálózással szemben az általánosabb, mélyebb, filozófiaiak is nevezhető mondanivalót kéri számon az epikán. S még Heming-

way-nek sem hiszi el, hogy a szimbolikus jelentés előzetes eltökéltség nélkül, a valóság ábrázolásának élettelességéből is kibontakozhat, épp a tények ereje és érzékletessége révén. A kihagyásos előadást, melyet jéghegy-technikának nevez, többre becslő az aprólékos ábrázolásnál, s van érzéke az abszurd iránt is, sőt meggyőződése, hogy a realizmushoz mérten a groteszk szemlélet és az abszurd mélyebbre tud hatolni.

Ismerős szemlélet, ismerős kritikusai igény — mondhatnók. Tudjuk, hogy létjogáért és érveit harcokat kellett vívni, s ezek érdemét lebecsülni akkor sem szabad, ha magunk is kaptunk sebeket e viták során. De hogy a győzelem érvénye nem lett teljes, hogy a modernista poétika értékelő aktusai láttán támadt kétségeink némelyike ma is jogosnak tetszik, elsősorban annak tudható be, hogy azt a mélységet, merészséget, erőt, azt a gazdag jelentést, melyet sok-sok írásból kritikánk kiolvasott, olykor a legjobb szándékkal és szorgalommal sem tudtuk fölfedezni. Sőt gyakran az volt a benyomásunk, hogy a »rejtelmes jelentésszövevény« szimpla zagyvaság, a »filozófiai mélység« az egzisztenciál-filozófia közhelyei közül való, a »formai merészség« pedig slampos formátlanság. Ha ez a modernség — gondoltam —, akkor hadd éljenek a szimpla konzervatívok is, ők se élnek vissza jobban a papír és az olvasó türelmével.

Hibás álláspont volt ez. Varga Zoltán példája arra figyelmeztet, hogy volt itt más lehetőség is: meghaladni ezt a hamis alternatívát, s az olvasmányélmény intenciói szerint józan okossággal válsztani el a jót a rossztól, az értéket az értéktelentől. Hogy ez Vargának még nem egy főhivatású esztétánál is jobban sikerült, annak az a magyarázata, hogy a mindent igazoló teóriák és divatok közepette ő a maga sokat emlegetett olvasói ösztönére hallgatott, és azt sem hitte el, hogy az igazi avantgarde és a régi poétikák alapigazságai kizárják egymást, hogy a realizmus minden vívmányát devalválni kell. Bírálataiban ilyen »meglepő« követelményekkel áll elő: legyen a mű logikáinkkal is megközelíthető, szerkezete legyen szerves. A részletek lélektani hitelére a nem realista alkotásban is érzékeny, s az elsődleges szinten zajló esemény és alakrajz elhíhetőségét akkor is fontosnak véli, ha a jelképes jelentés értékét fölismeri. Mert tudja, hogy a modern jelképesesség már nem lehet olyan sejtető, absztrakt vajakosság, mint a század eleji, hogy a primér szintnek is életteljesnek kell lennie. Tehát a szimbólumnak és az élethű ábrázolásnak össze kell forrnia. Mikor a szimbólum és az ábrázolás jó arányáról beszél, erre gondol.

Pedig jól érti ő a jelképek logikáját a részletekben is. Tudja például, hogy a *Testvérem, Joáb* egyik nagy jelenetében azért kell Török Ádámnak mesét mondania a sztrájkoló és igen ingerült munkások lecsitítására, hogy kitűnjön: »A mesékből ma már nem lehet megélni.« De mivel ez a beszéd abban a helyzetben képtelenség, így a jelképes jelentést sem érzi a regény által igazoltnak. Ismétlem: Varga kimondottan szereti a jelképesességet, a tények sűrítését, de meggyőződése, hogy a mélyebb jelentés csak teltebb és hitelesebb lesz attól, ha az elsődleges történet is valószerű.

És igaza van. Igaza van, amikor Brasnyó István *Csapda* című kötetének első öt novellájában a világot üresnek, az eseményeket érthetetleneknek, a nevek kimódoltaknak tartja. Ő az egyetlen, aki Tolnai Ottó *Gogoly halála* című írásáról szólva triviálisnak tetsző, de nagyon is jogos egyszerűséggel leírja, hogy egy történettel valamit mondani is kellene. Hogy a mondanivalót — a »húsunkba vágó időszerű mondanivalót« — milyen fontosnak véli, a drámáról írt tanulmányokban különösen szembeötlő.

Természetes, hogy ezt az időszerűséget és az átfogó általánosítást egymást segítő adottságokként képzelel el. Mőriczra sem csak azért hivatkozik Gion regényéről szólva, mert az előbbiben minden a helyén van, hanem mert a »teljes valóság érzetét«, egy »korszak esszenciaszerű« sűrítmenyét adja.

Ezen a ponton is meg kell állnunk egy pillanatra, hogy egy paradoxonra a figyelmet fölhívhassuk. Ennek lényegét abban látom, hogy nálunk most már évek óta ismét értékke lépett elő a vajdasági jelleg. Természetesen a jelleg ábrázolásának korszerű, tehát egyetemes emberi érvényt hordozó formája. A kritika azonban a valóságábrázolás máig meg nem haladott mestereit, köz-

tük Móriczot is éppúgy lekezeli, mintha a modernség csak ellenében volna megvalósítható.

Messzire vezetne ennek a szemléletnek a geneziséét föltárni, de szempontunkból elegendő is, ha arra a vulgarizált változatára emlékeztetnek, mely Déry Tibort is csak úgy tudta még nemrégiben is ünnepelni, hogy mindenki mást, ideértve Móriczot is, kietlen háttérre degradált. »Ez a művészi teljesítmény olyan, mint a kietlen, terméketlen, szikes talaj közepén hirtelen felbukkanó csodálatos gazdagságú és változatosságú kert.« Melyhez sem a magyar kritika, sem az olvasó nem tud fölérni, mivel »A magyar irodalmi közlés még mindig valahol a Mikszáth és Móricz vonal közt ingadozik.« (7 Nap, 1974. október 18. 16.)

Nem vagyok a magyar közlés és kritika ügyvédje, de irodalmunk hitele miatt aggaszt: először a sommás ítéltkezés, mert a közlés Magyarországon sem osztatlan; másodsorban a fogalmazás zavarossága. Terméketlen, szikes talajnak a közepén se virulhat csodálatos kert, a mikszáthi—móriczi vonal pedig egyetlen vonal két állomása, egyetlen vonal közé ékelten ingadozni pedig — bár absztrakt fogalom — még a közlésnek sem lehet. Különösen nem, ha az »európai színvonal« nevében ítéltkezik valaki. Arról nem is beszélve, hogy még ha a közlésre nézve igaz volna is, amit idéztünk, a »kietlen, terméketlen, szikes talaj« alatt azt a közeget kellene értenünk, amely az Erdélyt, az Édes Annát, Kosztolányi és Nagy Lajos novelláit, Karinthy Frigyes, Tersánszky Józsi Jenő regényeit. A *feleségem történetét*, az *Iszonyt*, Gelléri Andor Endre elbeszéléseit, az Ábel-trilógiát és Illyés prózáját termette.

Ez a nagypipájú epigon modernkedés részes abban, hogy irodalmi ízlésünkben és kritikánk mértékében a jugoszláv és a magyar klasszikusok olvasásából eredő kultúra meglehetősen erőtlennül és csak a legjobbak szemléletében tölti be szerepét.

Varga Zoltán kritikáinak hitele nem utolsó sorban abból ered, hogy a világirodalom és a magyar irodalom alapművei mértékébe érlelten, ízlésként érvényesülnek munkáiban. Ezért meri bevallani, ha valamit nem ért, hiheti, hogy a hiba nem föltétlenül öbönne van. Ezért néz szembe a furcsa, kimódolt nevekkal, amilyen a Joáb is: negnézi, mi az értelmük. És a ködösítés, a túlstilizálás megnyilvánulásait is ezért meri éber szemmel figyelni. Nem társul be olyan cinkosságba, olyan játékba, melynek során az olvasónak mindig ostobának kell magát éreznie az »avatottak« mindent megmagyarázó műveletei láttán. Talán azért sem, mert ő íróként is megküzd a műért, s érthető, ha az olcsó, a könnyebb megoldás akkor is ingerli, ha bizarr színekben kellett magát.

Jeleznem kell azonban, hogy amikor munkáját példásnak mondom, nem hiszem egyszersmind csalahatatlannak is. Az általa bírált magyarországi regények közül Kardos G. György *Avraham Bogatir hét napját* összehasonlíthatatlanul jelentősebbnek vélem a *Makránál*, melynek Varga sokkal nagyobb figyelmet szentel. Nem értem, miért kellene Dávid sorsának az erőszakot példáznia. Itt a továbbgondolás bizony rossz vágányon halad, hiszen a regény több azzal, hogy nem egyetlen mondanivalót nagyít ki, hanem azt a sok-sok kis feszültséget és gyűlölködést teszi érzékelhetővé, amelyeket egy diaszpórában felnőtt, békére termett ember érzékenységgel kell Avraham Bogatirnak átélnie. Több itt a költészet, mélyebb a jelentés, mint azt szerzőnk hiszi, amikor a könyv informatív értékéről beszél.

Aztán tessék összevetni a Csörsz Istvánról és a Sütő Andrásról írt bírálatokat! Az előbbi nyers és vad színeit a jelentős műnek kijáró megbecsüléssel elemzi Varga. Elismeri a Sütő-regény értékeit is, de kivételes szépségét elég fáradtan kerülgeti, mikor pedig arról beszél, hogy Sütöt ott érzi érdekesnek, ahol kiszabadul a hazai gondok vonzásából és »csak« emberi dolgokról szól, akkor a Sütő-mű éltető elemét minősíti gátló tényezőnek. S végül — bár sokszor helyeslően idéztem Gion Nándorról szóló bírálatait — meg kell mondanom, hogy az *Ezen az oldalon* megítélésében sem értek vele egyet. Az értelmezésben sem, mert azt hiszem, hogy ha apológiának nem is nevezhető az a fény, melyet Gion e művében alakjai körül vibrált, a líraiság több itt megértésnél. Van ebben tüntetés is az ügyes, az alkalmazkodó konzolidáltsággal szemben. Mint a szökés körül zajló ifjúsági regényekben is.

Erről azonban másutt már elmondtam a magamét. Itt még csak annyit jegyez-
nék meg: Varga erősebb az ábrázolás lélektani, logikai hitelességének meg-
értésében, mint a líraiság elemzésében. Talán innen ered az *Ezen az oldalon*
szembeni fönttartása is. És az is, hogy nem látja, hogy Páskándi Gézában,
ha álcázottan is, de ott él Apáczai Csere János és Dávid Ferenc szelleme,
így összemosni őt Ionescóval nem pontos eljárás.

Itt jut eszembe, hogy mi mindenről nem írt. Nem írt például a líráról.
Pedig ott aztán igazán volna tennivalója egy értékre figyelő, őszinte kritikus-
nak. Az ebben a könyvben összegezett eredmények fedezetével bátran neki-
vághatja ennek a veszedelmes bozótnak is.

DÉR ZOLTÁN

EGY EMBERÉLET ÚTJÁNAK MÉRLEGE

LÁNYI SAROLTA: *Feledni kár.*
Magvető, Budapest, 1975.

Rendhagyó kötettel lepte meg olvasóit Lányi Sarolta. Nem kétséges, a *Feledni kár* az életmű foglalata kíván lenni. Ám nem a szokványos módon. Nem testes »válogatásként«, amely minden elérhetőt összegyűjt és szoros kronológiai vagy tematikai rendben felsorakoztat.

A kötet tartalma ténylegesen megfelel alcímének: válogatott versek. Csak azt adja, amit a költő ma is lényegesnek tart, és a kiválasztott költemények megszerkesztése is újszerű. A válogatás a mai Lányi Saroltát állítja előtérbe. A kötet az utóbbi húsz év verseivel nyílik: az öregkor pasztelles, bár távolról sem problémamentes ószikéivel, amelyek mögül természetes egyszerűséggel tűnnek elő az ifjúkor, az asszonyorszói színei, emlékei. A válogatás második része viszont az emlékek valóságát adja: a pályakezdés, az emigráció, a »számlálatlan évek«, majd a hazatérés verseit.

Az egymásba fényképezett múlt és jelen együttes jelenlétét a költő két portréja is kihangsúlyozza. Az első, a lombos fák közül előderengő, az ősz hajú — a kötet első felét vezeti be. A másik, az ábrándos szemű, de csillogóan előretékintő, az emlékek valóságát húzza alá, s a maga anyagi-
ságával is kiemeli a válogatás kettős tagolását.

A kötettel való személyes kontaktust nemcsak e két fénykép erősíti. E kapcsolat kialakításában nagy szerepet játszik a kiadvány egész technikai megformálása is. A borítólapon Czóbel Béla színes pastellrajzát látjuk, amely nemcsak témájában utal a *Csend* c. költemény lantmotívumára, hanem faktúrájában is Lányi Sarolta egyéniségét, költői magatartását idézi. Az előző-
lapokon viszont — a szerkesztői találékonyság jóvoltából — a költő keze vonásával ismerkedünk: elől is, hátul is két-két vers kéziratával.

A rendhagyó és művészi kimunkált kötet ismertetése — bevallom — nehéz feladat elé állított. Lányi Sarolta költészetének külső állomásait — mint a két világháború közti szocialista irodalom kutatója — eléggé jól ismerem: a szimbolizmus, de főleg a secesszió ihletését tükröző kezdeteket, az első világháború által kiváltott fordulatot a közéletiség, a társadalmi témák